

ІВАНУЩЕНКО Г.М.

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1917-1920 РОКІВ НА СУМЩИНІ: СПРОБА ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ ПОДІЙ

На основі широкої джерельної бази показано складні суспільно-політичні процеси, що відбувалися на теренах Сумщини в роки національно-визвольних змагань початку ХХ ст.

Досліджуючи події Української революції 1917-1921 рр. на терені нашого краю, відразу маємо справу з двома головними проблемами, які виникають через географічну специфіку Сумщини.

По-перше: термін “Сумщина” відносно того часу носить умовний характер, оскільки область у нинішніх межах була сформована лише у 1939 р. І хоча ще в 1918 р. ставилось питання про утворення Сумської губернії як окремої адміністративно-територіальної одиниці¹, документально підтвердити, які території повинні були до неї відійти поки-що не маємо змоги. Тому, говорячи про Сумщину в ті часи, маємо на увазі території сучасної області, які на 1917 р. перебували у складі чотирьох колишніх російських губерній: Сумський повіт, до якого входила і територія нинішнього Білопільського району, належав до Харківської губернії. До неї ж входили Лебединський повіт з частиною сучасної Недригайлівщини та Охтирський, що мав у своєму складі Тростянець і Краснопілля. Чернігівська губернія мала у своєму складі Конотопський, Кролевецький і Глухівський повіт (з Ямполем і Шосткою). Північно-західна частина теперішнього Шосткинського району разом з Середино-Будою знаходились у складі Новгород-Сіверського повіту Чернігівщини. До Полтавської губернії входив Роменський повіт з частиною сучасного Недригайлівського району (Коровинці, Хоружівка), Гадяцький з Липовою Долиною, Поділками та Зінківський з частиною Охтирщини (Грунь, Куземин). Село Андріяшівка належало до Лохвицького повіту цієї ж губернії. Путивльський повіт разом з Буринню, Грузьким, Бочечками перебував у складі Курської губернії. Сюди ж входили Осоївка, Миропілля та інші етнічні українські землі, які становили Суджанський повіт².

По-друге: говорячи про Українську революцію, і в ширшому розумінні про Українське відродження, яке, безумовно, не закінчилося хронологічно 1921 р., виходимо з того, що його рушієм і запорукою була революційна ініціатива широких народних мас, яка вилилась у створення української державності. Враховуючи ту обставину, що українська влада на території нашого краю перестала існувати ще у 1919 р., 1920 р. можна вважати першим роком конституювання російсько-більшовицького окупаційного режиму в українську радянську владу.

Внаслідок революційних подій, які почалися в Петрограді у лютому 1917 р. і закінчились падінням самодержавства 3 березня, по всій країні розпочалося створення нових органів влади, підконтрольних Тимчасовому уряду. Ці процеси фіксуються повідомленнями в місцевій пресі. Так, 5 березня 1917 р. газета “Сумской вестник” повідомляла про відречення Миколи II, а вже 8 березня було надруковано Наказ начальника громадської охорони №1 від 7 березня 1917 р.: “*Распоряжением временного Сумского Комитета я избранъ начальникомъ общественной охраны и всѣхъ вооруженныхъ силъ г. Сумъ и уезда, и 6 сего Марта вступилъ в исправление обязанностей (...)*”

Начальникъ общественной охраны полковникъ Катасоновъ”³.

Формування нових органів влади відбувалося в складних умовах. Особливо це позначалося на роботі установ, які в перехідний час мали підтримувати громадський порядок. Серед чиновництва відбувається розмежування на прихильників та противників нової влади. Так, 6 березня сумський повітовий справник В.П.Преображенський та пристав м.Суми Н.І.Манжелей подали до громадського комітету прохання про відставку⁴. Натомість, ще 4 березня помічник начальника Харківського губернського жандармського управління в Сумському, Лебединському і Охтирському повітах підполковник С.П.Леваневський та нижні чини залізничної жандармерії заявили про підтримку нового уряду⁵, а 5-го березня така ж заява поступила від начальника сумської тюрми.

Вже 10 березня в Сумах представники різних організацій і новоствореної влади разом брали участь у святковій демонстрації та мітингу з нагоди *“Великої Революції”*⁶. Архівні документи свідчать про активну діяльність місцевих громадських організацій, різних верств населення у процесі українського національного відродження. З одного боку вони апелювали до Центральної Ради як представницького органу та виразника волі українського народу. З іншого - до місцевої влади. Так, товариство *“Просвіта”* с.Підлипне на Конотопщині, у своїх відозвах змальовувало порушення прав України московським царатом, починаючи з 1654 р. Мета ж товариства прослідковується у кінці листівки: українська мова, рідна школа, національне військо, незалежна Україна. Сумське товариство *“Просвіта”* зосереджувало свою діяльність на пробудженні національної свідомості народу, збору коштів для *“Національного фонду”* та змінах у місцевій топоніміці.

Наприклад, 21 травня 1917 р. в Сумах, за участю представників усіх верств населення проходили велелюдні українські урочистості, на яких з привітанням виступив виконуючий обов'язки міського голови Крамаренко. Як говорилося в повідомленні сумського товариства *“Просвіта”* ім. Т.Г.Шевченка, урочистості проходили за сприяння багатьох місцевих громадських організацій, особливо українських робітників. В цих заходах *“червоною ниткою проходило ім'я великого співця України Тараса Шевченка”*⁷. Вже 29 травня *“Просвіта”* звернулася до міської думи з низкою пропозицій про увічнення пам'яті Т.Шевченка. Досить оригінально звучить аргументація цих пропозицій: *“Місто Суми і Сумський повіт повинні увічнити це велике для України ім'я, тим більше, що жителі міста і повіту суть прямі нащадки вихідців з правобережної України.- Ці вихідці під ім'ям “черкас” в 1657 р. під проводом полковника Кондратьєва заснували Сумський полк, який займав тоді теперішню територію м.Сум і його повіту; на цю територію “черкаси” з полковником Кондратьєвим отримали жалувану грамоту від Московського царя Олексія Михайловича. Таким чином теперішні нащадки Сумських обивателів кровно споріднені з батьківщиною Т.Г.Шевченка - правобережною Україною, бо Т.Г.Шевченко походив звідти ж, а саме з нинішнього Канівського повіту Київської губернії. І загальне значення Т.Г.Шевченка для всієї України і ця подробиця, яка пов'язує обивателів м.Сум з правобережною Україною, дають товариству “Просвіта” надію, що гласні м.Сум погодяться увічнити ім'я Т.Г.Шевченка шляхом перейменування однієї з кращих вулиць м.Сум, напр. Петропавлівської на вулицю Т.Г.Шевченка, а також погодяться назвати одну з міських шкіл його іменем, разом з тим в майбутньому передбачається поставити і пам'ятник Т.Г.Шевченку в м.Сумах, на що треба надіятись відгукнеться у свій час міське самоврядування. (...)”*⁸.

Українська маніфестація в Сумах. Літо 1917 р.
Фото з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею

Серед цих пропозицій особливо привабливо звучала ідея встановлення пам'ятника великому поетові. Пізніше, восени 1918 р., вона була здійснена в Ромнах за часів Гетьманату П.Скоропадського. Так постав перший в Україні пам'ятник Кобзареві роботи І.П.Кавалерідзе - уродженця Роменщини.

Бурхливе громадське життя вимагало від нової влади не тільки рішучих політичних кроків, але й повсякденної турботи про "насуцні" проблеми: чистоту вулиць і безпеку руху, дотримання військовими форми одягу і знешкодження провокацій з боку прихильників старого ладу. Так, з Конотопу повідомлялось про те, що зброю, відібрану в арештованих поліцейських, було передано міліції, сформованій з робітників. У місті деякий час заворушень не спостерігалось, але 8 березня вранці прихильники старого режиму відкрили стрільбу по місту. Зусиллями органів правопорядку вони були затримані. Одного порушника вбили - двох інших було поранено. 9 березня в Конотопі міліція здійснила операцію, в ході якої проводились обшуки і арешти представників старої влади. Були арештовані жандармський полковник і "сумновідомий пристав Жуков", у якого вилучили 50 браунінгів та кілька тисяч куль⁹.

Розлагоджена війною економіка, особливо сільське господарство, зростання маси паперових грошей (в порівнянні з довоєнним часом у 14 разів), породжували спокусу легкої наживи. Безчинствували зграї грабіжників, бандитів, убивць, процвітала торгівля наркотиками, фальшивими документами.

На селі внаслідок затягування аграрної реформи та політичної агітації російських більшовиків злочинність набула неконтрольованих масштабів. Зокрема, Сумським

повітом прокотилася хвиля розгромів маєтків і розкрадань майна поміщиків. Захоплення чужих посівів та врожаю продовжувались усе літо. Щоб хоч якось впорядкувати земельні питання, 8 вересня 1917 р. вийшов наказ №94 Верховного Головнокомандувача О. Керенського, яким заборонялося насильницьке захоплення посівів, зібраного хліба, кормових трав і сіна, проведення самовільних порубок лісів у чужих приватних і державних лісових масивах, відбирання сільськогосподарського інвентарю, підвищення договірних цін на хліб. Особи, винні у порушенні цих заборон, а також ті, хто знімав військовополонених з казенних заводів для власних потреб, перешкоджав проведенню польових робіт, змушував власників платити за роботу хлібом, а не грошима (що в умовах знецінення грошей було розповсюдженим явищем), підлягали ув'язненню на строк до 6 місяців або штрафові на суму до 300 крб. За групове скоєння злочину термін ув'язнення зростав до 3 років¹⁰.

Численні повідомлення місцевих газет про порушення правопорядку дають підстави вважати, що політична ситуація 1917 р. якнайбільше сприяла кримінальним проявам серед населення. Раз по раз надходили повідомлення з Миколаївки Сумського повіту: про розкрадання майна економії, про те, що невідомі, з метою наживи, викопали з могили труп поміщика Калугіна¹¹, про інші аномальні явища. Подібна тривожна інформація надходила і з інших населених пунктів краю. За кілька місяців руйнувалися вікові основи моралі. Почастішали крадіжки домашньої птиці, одягу, взуття та продуктів, вбивства, зокрема між родичами¹² - злочини, які ще напередодні війни були в українському селі винятками. В такій суспільно-політичній ситуації, серед зруйнованого війною господарства та розбурханого моря людських пристрастей, випало передовим представникам народу творити юридичні підстави української державності.

* * *

У березні 1917 р. почалася Українська революція. Центральна Рада розпочала створювати нові органи влади, в тому числі і на Сумщині.

То був час великої національної роботи, в якій брала активну участь місцева інтелігенція, селянство, інші верстви населення. Газети "Сумской вестник", "Лучь" та інші рясніють повідомленнями про організацію українського життя в місті та околицях. Обираються органи влади, закладаються кооперативи, кредитні спілки, школи. Так, газета "Земские Известия" повідомляла, що "товариство ради "Просвіти" відкриває в Верхній Сироватці українську гімназію з першими 3-ма класами"¹³. Представники роменського духовенства та парафіяни вітали Центральну Раду і висловлювали надію на автономію України "на підставі федеративної демократичної республіки, а також автокефалії церкви, з службою Божою на рідній мові"¹⁴. На Роменщині активно працював видатний педагог Григорій Ващенко як комісар Центральної Ради з освіти. 27 березня 1917 р. до Роменської міської управи надійшла заява викладачів Романівського парафіяльного училища, про те, що заклад відкритий на честь 300-річчя дому Романових і було висловлено бажання перейменувати училище на Українське. клопотання задовольнили, і, згідно з резолюцією міського голови Б. Чанишева, училищу було присвоєно ім'я Т. Шевченка. Цей документ знайшла в держархіві області кандидат педагогічних наук Л. В. Корж¹⁵.

В складних умовах формувалися українські військові частини з українізованих полків колишньої царської армії та загонів Вільного козацтва. Слід зазначити, що Центральна Рада, яка складалася переважно з соціалістів, вважала недоцільним створення власної армії. Така короткозора політика дорого коштуватиме потім українському народові.

Тим часом процес українізації армії продовжував стихійно зростати, адже у війську було немало патріотів, котрі не чекали якихось особливих інструкцій, а діяли за покликом свого серця. Українізація охопила і 39-й армійський корпус Окремої армії, що дислокувався на Волині. Від 60% до 80% його особового складу становили українці. Українізація відбулася самочинно, без будь-яких наказів “згори”. Подібна ситуація спостерігалася і на Румунському фронті в 26-му армійському корпусі. У червні 1917 р. з нього виділялася 65-та піхотна дивізія, що на 60-70% складалася з українців. У Кишинівському піхотному полку цієї ж дивізії утворився український полковий комітет, який незабаром реорганізувався у полкову раду. Це дало поштовх до організації дивізійної, корпусної і, зрештою, української ради 9-ї армії. Особливо активну участь в українізації узяв командир Кишинівського полку - полковник Гаврило Базильський¹⁶. Згодом він сформував “Український збірний відділ” у складі 10 тис. багнетів, 500 шабель, 10 гармат і трьох автопанцерників. Він вирушив із Кимполунга в Румунії у напрямку Кам’янця-Подільського¹⁷. Так виник 42-й (згодом - 32-й) Сумський піхотний полк. Його командиром залишався полковник Базильський. Згодом цей полк пройде з боями всю Україну. Гаврило Макарович Базильський стане генерал-хорунжим Армії УНР, з 1920 р. - начальником запасних військ УНР, командиром 1-ї Запорозької дивізії, з 1921 р. - членом Вищого Військового Штабу¹⁸.

У Сумах і повіті у грудні 1917 р. знаходилися запасний мортирний дивізіон (12 гармат) та 10-й драгунський полк - 350 шабель під командуванням Яненка. У Конотопі стояв полк ім. Дорошенка - 1 200 багнетів, під командуванням курінного Пелешука, у Ромнах - 58-й запасний полк - 1000 багнетів, та 174-й Роменський полк¹⁹.

У листопаді розпочалася організація ще однієї регулярної частини - Гайдамацького коша Слобідської України. Її проводив С.Петлюра. Кіш створювали на основі українізованих частин, розміщених у Києві та його околицях. Багато було в ньому і наших земляків. Штаб Коша очолював штабс-капітан О.Удовиченко. До штабу як військові дорадники входили висококваліфіковані фахівці - генерали О.Дельвіг і О.Кирей та полковник Афанасій. Остаточна організація Коша завершилася у грудні 1917 р.²⁰

Видатну роль в організації українського війська відіграв Филонович Василь Захарович - український військовий діяч, генерал. Надзвичайно цікава доля цієї людини. Народився він у с.Рогізне Сумського повіту в старовинній козацькій родині²¹. З 1910 р. служив у 123-му піхотному Козловському полку. У роки Першої світової війни закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, був відправлений на фронт. Після утворення Української Центральної Ради та проголошення рішень військових з’їздів про організацію українського війська, взяв активну участь в українізації свого полку. Наприкінці 1917 р. призначений військовим комендантом Сумщини, де сформував кінний полк, кілька стрілецьких сотень.

У січні-лютому 1918 р. під час наступу більшовицьких російських військ на Київ, очолював відтинок фронту Ворожба-Суми-Гайворон. Пізніше, у ході антигетьманського повстання Директорії УНР, організував Сумський окремих курінь (1500 багнетів) і приєднався до 4-го полку Окремого корпусу січових стрільців. На початку 1919 р. призначений старшиною для окремих доручень при ставці Головного Отамана. Влітку і восени 1919 р. брав участь у боях на більшовицькому і денікінському фронтах. У грудні 1919 р. у складі групи з 32 старшин направлений у денікінський тил на Катеринославщину для надання допомоги повстанським загонам. Потрапив у полон. Був вивезений денікінцями в Одесу, звідти втік на Кубань і приєднався до повстанців. У 1920 р. на чолі загону відступив у Грузію. Був включений до складу української військової місії у Грузії, обіймав посаду віце-консула у Поті. Звідти таємно

проник до Криму, а восени 1920 р. разом з російськими військами П.Врангеля виїхав до Туреччини. Невдовзі через Болгарію перебрався до Польщі. Урядом УНР призначений військовим аташе у Болгарії. Після ліквідації посади виїхав у 1921 р. до Чехословаччини, де закінчив військово-технічну школу.

У 1939 р. Филонович взяв участь у боях військових підрозділів Карпатської України з угорською армією. Під натиском переважаючих сил противника, частини Карпатської Січі на чолі з В.Филоновичем відступили на територію Румунії. Після видачі румунським урядом січовиків угорським властям 22 березня 1939 р. Филонович деякий час перебував у концтаборі. Після звільнення жив у Словаччині, а з 1951 р. - у США. Очолював Союз українських ветеранів, Товариство прихильників УНР. Помер у Міннеаполісі, похований на цвинтарі Форест Лавин у Сент-Полі²².

Таких, як Филонович були тисячі. Лише небагатьох з них, видатних військових діячів періоду Української революції, ми сьогодні знаємо. Це уродженець с. Сопич Глухівського повіту генерал Олександр Петрович Греков - військовий міністр Директорії УНР, головнокомандувач Української Галицької Армії²³; генерали армії УНР Микола Янчевський²⁴ з Ямполья, Василь Сварика²⁵ з с.Салогубівка Роменського повіту, Микола Остряньський²⁶ з Конотопа, Антон Масляний²⁷ з с.Кириківка теперішнього Великописарівського району, Олександр Ліницький²⁸ з Охтирки, Микола Володченко²⁹ з Глухова. Це полковник армії УНР Іван Литвиненко³⁰ з Хоружівки Недригайлівського району - учасник 1-го Зимового походу, командир Запорізької дивізії, розвідник; його земляк з с.Беседівка Микола Букшований³¹ - творець дивізії Сірожупанників, голова інформаційного бюро Армії УНР на Чернігівщині та Полтавщині. Видатну роль у визвольній боротьбі зіграли і дві хоробрі дівчини з с.Вороніж (нині Шосткинського району) Настя Гудимович та Марія Тарасенко³² - спочатку, як розвідниці Сірої дивізії, потім як зв'язкові Козацької ради Правобережної України.

Основною зброєю військових частин, які стояли на території Сумщини стала популярна в армії УНР російська трьохлінійна рушниця моделі 1891 р., калібру 7,62 мм. Її дальність стрільби становила 400-2700 кроків. Магазин мав 5 набоїв. До рушниці кріпився довгий багнет. Рідше використовувалась австрійська рушниця Манліхера моделі 1895 р., вона мала калібр 8 мм та магазин на 5 набоїв. Деякі частини мали на озброєнні кулемет "Максима" (рос.). М.1910. Скорострільність кулемета - 600 пострілів/хв., початкова швидкість кулі - 615 м/сек. Дальність стрільби - 2 600 кроків³³.

Тим часом ситуація в Росії ставала дедалі тривожнішою. З фронту, який розвалювався на очах, поверталися дезертири, забиваючи всі залізниці, грабуючи села, нападаючи на окремих жителів. В умовах загострення боротьби за владу більшовики прислали в Україну своїх агітаторів, які вносили додаткову анархію і в без того розбурхане село. *"Прийшовши в поселення у солдатській формі, маючи при собі всілякого роду зброю і відрізняючись особливою зухвалістю і нахабством, ці особи взяли за організацію військово-революційних комітетів"*, - писав у своєму звіті начальник Сумської повітової міліції³⁴. А ось як описував вакханалію тих часів Д.Дорошенко, (комісар Центральної Ради в Чернігівській губернії), який походив з Глухівщини: *"Спочатку на Чернігівщині запалали винокурні й горілчані склади, немов хтось подав до того гасло. Це скрізь робилось по одному трафарету. Збиралася купка людей й починала громити державний горілчаний склад. [В царській Росії існувала державна монополія на горілку, але після введення у 1914 р. "сухого закону" величезна її кількість скупчилася на складах - Авт.] Подекуди його боронила міліція чи наймана варта. Часами сама варта не встоювала перед спокусою напитись досхочу горілки і прилучалась до громил. Розбивши браму і замки, громили кидались*

до горілки, слідом за ними збігались усі п'яниці і просто люди, охочі покуштувати горілки, що вже четвертий рік була забороненою овочем, і починалось загальне пияцтво, котре раз у раз кінчалось десятками жертв: хтось з п'яниць запалить сірника і упустиць в спирт: страшенний вибух, пожежа і десятки людей паляться живими²³⁵.

БОРИТЕСЯ—ПОБОРЕТЕ.

№ 10 Товариші Селяне! **№ 10**

Пришов слухний час. 8 місяців вже, як ми скинули старі порядки, царя та його прихвостнів. Але ні війни ще не кінчили, ні завели нових порядків—нових законів. Временне Правительство не взяло на себе смілости це зробити. Воно предоставляє це зробити **Учредительному Зібранню**. Учредительне зібрання—це хазяїн, який мусить установити справедливі нові закони. Воно скінчить війну, воно дасть народу землю, воно скине павський гвіт і заведе справжні народні порядки. Так буде, але тільки тоді, коли ви виберете в Учредительне зібрання справжніх своїх

защитників. Ці защитники у нас на Україні—тільки **Українські Соціалісти—Революціонери**.

Всеукраїнський, губернский і повітові селянські З'їзди постановили голосувати тільки за список Української партії Соціалістів—Революціонерів.

Хочете нового народного ладу, землі і волі трудовому народу і визволення Українського народу—подавайте за нього усі голоси. Цей список складений із людей, які обрані селянами ж на повітових Селянських з'їздах, затверджен Україн. партією Соціалістів—Революціонерів, яна за їх поручилася.

Хто не вкне на виборах картки за цей список № 10 той ворог собі і народові.

Товариші обездолені працьовники Вставайте! Рішається ваша судьба!

Чоловіки, жінки, хлопці, дівчата—усі хто має право голосу—дружно за Землю і Волю! Хай живе мир! Земля без винупу трудячому народу!

ХАЙ ЖИВЕ ВІЛЬНА УКРАЇНА!

ГОЛОСУЙТЕ ЗА СПИСОК № 10.

Ковотопський Повітовий Комітет Української Партії Соціалістів—Революціонерів,
Ковотопський Повітовий Комітет Селянської Спілки.
Адреса: Ковотоп, Помешкання Повітової продовольчої Управи.

Намагаючись припинити грабунки і розорення поміщицьких маєтків, уряд УНР і, зокрема, Міністерство внутрішніх справ, видали циркуляр, у якому землі, що перебували у руках власників, оголошувались всенародною власністю. Земельні комітети повинні були взяти їх під охорону і вжити заходів до повернення розграбованого. Земельні комітети мусили повернути продовольство, фураж, велику і дрібну худобу, будівельні матеріали, ліс, дрова, меблі, речі домашнього вжитку, а якщо розкрадене було вже збуто, то одержати за нього гроші³⁶. У багатьох районах Слобожанщини проводились заходи, пов'язані з виконанням постанов уряду. Так, в с.Апине Лебединського повіту було прийнято рішення про те, що з метою запобігання грабежам необхідно озброїти сторожів³⁷.

Якщо говорити про політичні “вподобання” населення, то слід сказати, що у свій час місцеві органи влади в Сумському та інших повітах нашого краю підтримали саме українську владу. 27 листопада 1917 р. на засіданні міської Думи в присутності 38 гласних пройшли вибори делегатів до Українських Установчих Зборів, а 28 листопада владу Української Центральної Ради було визнано Сумськими повітовими Земськими зборами Надзвичайної сесії³⁸. Подібна підтримка була і з боку селянства: “Сумська Рада Селянських депутатів, заслухавши доклад інструктора Української Центральної Ради порішила: Визнати Українську Центральну Раду своїм временним правительством (До Українських Установчих Зборів). Обіцяєм їй всемирну свою піддержку (...)”³⁹.

Сумський повіт в Центральній Раді представляли члени Української партії соціалістів-революціонерів Яценко Максим та Яценко Федір, Лебединський повіт - Бурлюк Павло і Сивокінь Василь, Конотопський повіт - Безпалій Гнат Іванович, Довгий Іван⁴⁰, а також Осадчий Тихон (від Української Селянської спілки)⁴¹, місто Конотоп - Рожченко Іван, Саган Іван, Сулизь Панас, Степаненко Степан, Осипенко з с.Попівка, Глухов Федір Миколайович, Обруч Семен Васильович, Здравствуй Степан (члени УСДРП)⁴². Представником Глухівського повіту в Центральній Раді був Коломієць Олекса, а також ще два уродженці цього краю - глухівчанин Євген Онацький представляв українське студентство та Микола Василенко з с.Есмань - від наукових кіл⁴³. Якщо згадати ще таких членів Центральної Ради, як Василь Довженко з Охтирського повіту, Олександр Коваленко з Ромен, Михайло Ковенко з Білопілья⁴⁴, Гнат Михайличенко з Миропілья⁴⁵, Сергій Тимошенко з с.Базилівка Конотопського повіту⁴⁶, Євген Моїсеєнко з с.Ярославець Глухівського повіту⁴⁷ - стане зрозумілим той вплив, який мали українські партії на політичне життя нашого краю.

Помітне місце серед керівництва Центральної Ради займав уродженець м.Суми Павло Іванович Зайцев. Освіту він здобув у Сумській гімназії, по закінченні якої у 1904 р. вступає до юридичного факультету Петербурзького університету. В добу Української революції стає директором канцелярії Генерального Секретарства (Міністерства) освіти УНР, пізніше очолював культурно-освітню службу Армії УНР. Потім - еміграція до Варшави. Все життя Павло Зайцев досліджував культурну спадщину Т.Шевченка. У Варшаві видав повне зібрання творів поета. Після II Світової війни переїхав до Мюнхена, де став професором Українського Вільного Університету. Автор книг “Життя Тараса Шевченка”, “Перше кохання Шевченка”, видавав часопис “Наше минуле”⁴⁸.

Слід зазначити, що в період революції одним з основних засобів національної самоідентифікації українців, в тому числі і на Сумщині, були національно-визвольні ідеї Т.Шевченка, як і сама постать великого Кобзаря. Для українського селянина і робітника, учителя і священника, ім`я поета і національне відродження були поняттями

нерозривними, органічними. Портрети Шевченка, цитати з його творів використовувались на кожному українському мітингу. Де б не жили українці, як би далеко від Батьківщини не закидала їх доля, шевченкові ідеї національного визволення були для них і політичною програмою, і духовним орієнтиром.

СТАТУТ

Товариства „Юнацької Спілки“ у Конотопі.

Въ місті Конотопі заснувалась спілка як із шкільників, так і внешкільників на демократичніх початках під назвою „ЮНАЦЬКА СПІЛКА“

Мета Товариства.

1. Юнацька спілка має на увазі бути безпартійною.
2. Юнацька спілка має на меті об'єднати молодь на українському ґрунті для задоволення всіх її потреб.
3. Юнацька спілка засновує при собі:
  - а) Курси української мови.
  - б) Улаштування читачки.
  - в) Лекції.
  - г) Вечірки.
  - д) Гулянки.
  - е) Експерсії.
  - ж) Конкурси на премії.
  - з) Дбати про книгозбірню.
  - и) Взагалі дбає про все те, чим цікавиться молодь.

Члени Товариства.

4. Членом юнацької спілки може бути кожен юнак—українець, або прихильник до України.
5. Члени юнацької спілки повинні поможливості вживати скрізь українську мову.
6. Юнацька спілка дбає про приставників своїх у других організаціях.

Про кошти.

7. Кошти спілки складаються:
  - а) Із обов'язкових членських внесків в розмірі одного карбованця що річно,
  - б) Жертв.
  - и в) Доходів оть всіх вистав, концертів, гулянок, лекцій и т. ин.

Самоурядованія Спілки.

8. Справами юнацької спілки керує рада її що складається з голови ради, двох його заступників, писаря, скарбника і 10 членів, одібраних на загальних зборах більшістю голосів на шість місяців.
9. Керівники усіх секцій уводять в раду з правом рішучого голоса.
10. Для ревізії справ юнацької спілки обирається на загальних зборах ревізійна комісія із трьох членів.

Про збори ради и всего товариства.

11. Загальні збори діляться на звичайні і надзвичайні:
    - а) Загальні збори скликаються радою один раз на місяць.
    - б) Надзвичайні збори скликаються по потребі ради, ревізійної комісії і по заяві не менш як 10 членів юнацької спілки.
  12. Загальні збори считаются дійсними при наличності $\frac{1}{2}$ всіх членів юнацької спілки.
  13. Засідання ради одбуваються за присутністю половини состава ради.
  14. Юнацька спілка має свою печатку.
  15. Зміна статуту може бути зроблена при згоді двух третин всіх членів, юнацької спілки.
- Статут цей затвержден загальними зборами товариства юнацької спілки у місті Конотопі 14 Липня 1917 року.

Газета *“Наше життя”*, орган Петроградського комітету УСДРП, 24 березня 1917 р. писала про кількатисячну українську маніфестацію в Петрограді і панахиду по Шевченку, які відбувалися одночасно на плацу перед Казанським собором: *“Співають ‘Заповіт’”. Першим говорить П.Зайцев про національні та політичні ідеали Шевченка, його демократичні гасла. Схарактеризувавши його республіканські й федералістичні ідеї, промовець зв’язує їх з завданнями менту і з національними вимогами української демократії”*⁴⁷. Газета зазначає, що на святі цілими ротами були присутні солдати Петроградського гарнізону: *“У всіх блакитно-жовті стрічки. Обличчя радісні. Чути стриманий гомін - всюди по-українськи”*⁵⁰.

Хабарівська газета *“Хвиля України”*, друкований орган далекосхідних українців, 11 червня помістила вірш Т.Шевченка *“Суботів”*, поряд з ним - інформацію про підтримку Центральної Ради з різних куточків України, в тому числі і з с.Миколаївка оменського повіту. На іншій сторінці - таке повідомлення: *“Пам’ятаючи заповідати свого апостола волі, правди і науки Т.Г.Шевченка, рада Українського клубу в Харбині відкрила безплатну школу для бідних дітей”*⁵¹.

В умовах розвалу фронту та анархії, яка панувала в тилу, нагальною проблемою стало підтримання правопорядку та організація таких формувань, які б охоронну діяльність поєднували з господарською та користувалися довірою народу. І тому цілком природним шляхом виникає Вільне козацтво. Ініціатором його створення був селянин із с.Гусакова Звенигородського повіту Смоктій, серед найактивніших організаторів - нащадки Тараса Шевченка. Відділи Вільного козацтва створювались за територіальним принципом з національно-свідомих селян і робітників віком старше 18 років.

В листі Українського Військового Генерального Комітету до Конотопської повітової ради від 24 серпня 1917 р. висловлювалась тривога з приводу майбутньої мобілізації армії та пов’язаних з цим труднощів по підтриманню правопорядку. З метою *“удержати непорушно порядок та спокій населення, уберегти хазяйство і все добро народне од знищення і грабування, і взагалі стояти на сторожі спокою та порядку на Україні”* раді пропонувалося створити товариство *“Вільне козацтво”*, *“Січ”*, або *“Народне ополчення”*⁵². Дуже делікатно в листі прохалося повідомити, чи зустріне утворення такого товариства *“прихильне відношення населення”*, влади та інших організацій⁵³.

Основним тактичним підрозділом Вільного козацтва була сотня. Кількість бійців у ній була різна - від 55 до 700 чоловік. Сотні однієї волості об’єднувались в курінь, курені - в полк, а полки цілої округи утворювали кіш. Старшина всіх рівнів була виборна. Сотенна старшина складалася з п’яти членів: сотника, писаря, скарбника, хорунжого та бібліотекаря. Сотня мала свій прапор, канцелярію і бібліотеку. Курінну старшину вибирали сотні волості, полкову - курені повіту, а кошову - полки округи⁵⁴. Перший кіш Вільного козацтва було створено ще у квітні 1917 р. на Київщині, а вже у серпні-вересні вільно-козацький рух охопив усю Україну, в тому числі Глухівський, Роменський, Лебединський, Новгород-Сіверський, Конотопський, Кролевецький, та інші території нашого краю. У жовтні 1917 р. 11 осередків існувало в Полтавській губернії, і 2 - в Харківській. Український Генеральний Секретаріат Внутрішніх Справ розіслав усім земським управам циркуляр про організацію на місцях такої самооборони, яка б уникала *“політиканства”* та підлягала повітовим земським управам. Зброя видавалася тільки тим загонам, які діяли за статутами Вільного Козацтва. В кожен земську управу було призначено по 2 інструктора і по одному - в кожен волость⁵⁵.

Серед членів товариства переважали хлібороби, вчителі, учні старших класів. У 26 організаціях членами були офіцери-фронтовики, які через хворобу перебували

вдома. Козакам видавалася зброя колишніх стражників або вилучена у населення⁵⁶. Обов'язки вільного козака були досить широкими і водночас простими.

Видатним організатором Вільного козацтва у всеукраїнському масштабі був Михайло Микитович Ковенко. Народився він 8 листопада 1886 р. в м. Білопілля⁵⁷, хоча дитинство пов'язане з с. Грязне Охтирського повіту. Освіту здобув у Люботинському реальному училищі⁵⁸, після закінчення якого навчався в Альтенбурзькому технікумі (Німеччина)⁵⁹ та на механічному факультеті Дармштадського політехнічного інституту⁶⁰. Був членом УСДРП, а в 1917 р. - Української партії соціалістів-самостійників. У Центральній Раді представляв Всеукраїнську Раду робітничих депутатів. Був організатором куреня "Вільних козаків" з робітничої молоді Києва, робітників заводів Гретера, "Арсеналу", залізничників та жителів інших районів столиці. Всього йому вдалося організувати з національно свідомої молоді 20 сотень Вільного козацтва⁶¹. У 1918 р. під час війни більшовицької Росії проти Української Народної Республіки - військовий комендант м. Київ та керівник оборони столиці⁶². Загони Вільних козаків інженера Ковенка, за словами військового міністра М. Порша, були останньою надією столиці⁶³, коли 16-22 січня 1918 р. почалося антиурядове більшовицьке повстання на заводі "Арсенал". Вільні козаки М. Ковенка, які вели наступ по Олександрівській вулиці разом з Січовими Стрільцями та Гайдамацьким Кошем Слобідської України, придушили цей небезпечний заколот.

Тоді ж, у січні 1918 р. виникла змова лівих українських есерів з більшовицьким "урядом" у Харкові. Вона полягала в намірі ліквідувати Центральну Раду нібито "руками самих українців" і проголосити у Києві "владу Рад". Пікантність цієї змови в тому, що її закулісним режисером був сам Генеральний Секретар внутрішніх справ Винниченко. Частина змовників викрив і арештував у приміщенні Центральної Ради комендант Києва інженер Ковенко, але змушений був на вимогу Винниченка випустити⁶⁴.

На території Сумщини загони Вільного козацтва займалися патрулюванням вулиць, охороною залізниць та інших важливих об'єктів. Генеральний Секретаріат завердив статут Вільного козацтва, що визначав йому такі завдання: "Фізичний та духовий розвиток членів, піддержування спокою у краю, боротьба з дезертирством під час війни та охорона спокою, життя й майна громадян"⁶⁵. Крім того, на нього покладалися функції пожежної служби.

4 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів Росії оголосила Україні ультиматум. Висунувши низку нереальних вимог, уряд Леніна шукав приводу для війни, щоб повернути Українську Народну Республіку під свій контроль. Ставка на війну була останнім відчайдушним кроком нових кремлівських господарів, оскільки усі спроби розкласти Центральну Раду зсередини провалилися. Та й вибори до Установчих Зборів показали, з ким пов'язував своє майбутнє український народ. Так, "Сумської Вестник" за 23 листопада 1917 р. повідомляв про результати виборів по Сумському повіту: перше місце виборів список №5 (есери). За них віддали голоси 59065 виборців. Більшовики (список №3) опинилися на третьому місці - 6636 голосів. Подальші місця розподілилися між Партією народної свободи (список №6) - 4624 голоси та іншими політичними силами, які набрали від 1 до 1999 голосів виборців⁶⁶. В цілому по Україні українські партії здобули 75% голосів, більшовики - тільки 10%.

Тож, коли стало відомо про агресію більшовицької Росії, газети зарясніли повідомленнями про підтримку української влади. Писали селяни і робітники, представники вчительства, а найбільше - військові. Глибоке обурення серед українських військ викликав той факт, що Ставка давала по 30 крб. у день кожному червоноармійцю за те, щоб той ішов воювати проти України⁶⁷.

Особливої уваги щодо підтримання правопорядку в таких умовах вимагало м.Суми. Адже залізниця сполучала місто з Харковом, де 12 грудня 1917 р. більшовиками було проголошено радянську владу і створено маріонетковий уряд. Це відразу перетворювало Суми на прифронтову станцію, яку потрібно було особливо пильнувати. 3 грудня 1917 р. при огляді вантажу на місцевій станції начальником охорони міста прапорщиком Ліницьким було виявлено 50 гвинтівок і 20 берданок, *“присланих до Сум невідомо ким”*⁶⁸.

Революційні процеси, переплетені з початком агресії більшовицької Росії проти Української Народної Республіки, у багатьох випадках набували стихійного, а часто і цілеспрямованого антиправового характеру. Хвиля анархії у січні 1918 р. охопила Сумський і Лебединський повіти Харківської губернії. На початку січня відбувся погром Кекінського цукрового заводу. Крім того, що із заводу було винесено велику кількість цукру, зазнали пограбування і були зруйновані приміщення службовців, заводська контора, лікарня, лабораторії, майстерня і магазин, а також електростанція⁶⁹. 7 січня в такий же спосіб була зруйнована Печищанська економія в Лебединському повіті⁷⁰.

По мірі просування більшовицьких військ хвиля безпорядків у середині січня 1918 р. пройшла і по місту Суми. Зокрема, 13 січня до приміщення центральної телефонної станції увірвалися озброєні рушницями червоногвардійці, які намагалися проникнути до комутаторної зали для встановлення контролю над телефонними розмовами. Цього ж дня група озброєних осіб під керівництвом Медовщикова увірвалася в приміщення міської управи й реквізувала матеріальні цінності, які були власністю міста. Доречно зазначити, що ці речі пропали безслідно⁷¹. Часто на шляху більшовицьким військам стояли українські військові частини, які зустрічали загарбників збройним опором. Коли на початку 1918 р. більшовицькі війська під проводом Дибенка і Улачева розпочали наступ на Глухів, їм заступив дорогу невеликий відділ Вільного козацтва під проводом старшини Горошка та імпровізований бронепοїзд. Складався він з машини, прикритої залізними бляхами та чотирьох вагонів з кулеметами і 43 людей залоги. Коли бронепοїзд виїхав на бій з матросами, з міста вискочив більшовицький загін, щоб зірвати залізничний шлях і відрізати бронепοїзд від його бази. Врятували його глухівські вільні козаки: Опанас Горошко, Федір Євдокименко, Сергій Безгрішний, Остап Макаренко і Гнат Галушка. *“Вони пробігли замасковані червоними кокардами крізь натовп і несподіваним наскоком, пострілами з рушниць та ручними гранатами, відігнали більшовицьку ватагу, що саме взялась розкручувати шини”*⁷².

Шостку до 14 січня 1918 р. обороняв місцевий загін *“Вільного козацтва”*, доки не був витіснений переважаючими петроградськими і московськими робітничими загонами. Ситуація повторилася пізніше - у березні 1918 р. Тоді червоний загін Ремньова, відступаючи з Києва, пограбував і спробував вивезти до Росії майно шосткинського порохового заводу: 40 тис. пудів пороху і 35 вагонів обладнання. На заваді цьому стали вільні козаки, підтримані народним повстанням, яке почалося в місті 24 березня і тривало 2 дні⁷³.

Боротьба більшовицьких військ була спрямована не тільки проти армії УНР, але й проти цивільного населення України, проти прав особи, власності і безпеки, а отже порушувала всі норми законності⁷⁴. Подальше перебування більшовиків на території України принесло численні жертви серед мирного населення, нечуване пограбування народного господарства, створення системи концтаборів, широке використання заручників для *“викачування”* продовольства. Однією з цілей політичної окупації України військами більшовицької Росії була її економічна експлуатація. Як видно з документів, перші розбійні рейди українськими селами здійснено було уже в січні-

лютому 1918 р. Так *“Історія міст і сіл УРСР”* повідомляє, що з Сум на село для проведення хлібозаготівель під гаслом: *“Хліб для Півночі - це хліб для Леніна і Москви”* було відправлено 250 робітників⁷⁵. Продовольча *“робота”* на селі не обмежувалась тільки збиранням хліба та інших продуктів. Сюди відносились також трудова, гужова, речова повинність. Тому не дивно, що проти російських більшовиків та їх політики *“воєнного комунізму”* піднімається повстанський рух українських селян, який не завжди був належним чином організованим.

Хто знає, як би далі розгорталися події на окупованій території нашого краю, якби не зміна геополітичної ситуації. Після підписання у Бресті мирного договору УНР з Німеччиною, розпочався спільний наступ німецьких, українських та австрійських військ. Серед більшовицьких частин наростала дезорганізація. Так, у донесенні про стан військ на конотопському напрямку від 29 березня 1918 р. зазначено, що вони *“самі не вірять у те, що зможуть відстояти зайняті позиції. 25% їх безумовно більшовики, які розуміють і усвідомлюють, в ім'я чого ідуть воювати... Інші через свою неорганізованість і небоєздатність утікають при найменшій тривозі чи натяку на більш-менш серйозний бій. Єдиними справжніми військами, що являють собою регулярну силу, це латиські і чехо-словацькі загони, але через їхню малочисельність і великий процент втрат... їх надовго не вистачить”*⁷⁶.

Наприкінці березня від більшовиків звільнили Роменський, Конотопський, Кролевецький, Глухівський і частково Путивльський, Сумський, Лебединський повіти. 1 квітня було зайнято Путивль і Ворожбу, а 5 квітня - Суми і Охтирку. *“Картина втечі більшовиків була вельми оригінальна: здавалося, півміста обивателів переїздили на нові квартири. Візники і підводи, навантажені усяким домашнім скарбом, подушками, самоварами, перинами, стільцями... І усе це неслося похапцем, під охороною одного-двох солдатів червоної армії, озброєних гвинтівками”*, - писав очевидець. У багатьох містах були розграбовані каси, забрані телефонні апарати. У Конотопі при втечі рекувізували в казначействі 273 тис. карбованців, у Глухові розстріляли близько 400 чоловік, у тому числі й учнів місцевої гімназії, як *“майбутніх буржуїв”*⁷⁷.

Після відновлення влади УНР життя поступово налагоджувалось, хоча присутність німецьких військ створила пізніше багато проблем. Не одержавши від Центральної Ради обіцяної винагороди, німці самі почали збирати продукти. Так, з Роменського повіту з 23 березня по 27 травня було вивезено 8 тис. пудів зерна та борошна, багато худоби. На Буринському цукрозаводі Путивльського повіту було рекувізовано 150 тис. пудів цукру⁷⁸.

У відповідності з циркуляром відновленого Міністерства внутрішніх справ про повернення конфіскованої власності, Сумська міська дума на своєму засіданні 6-8 квітня розглянула питання про повернення власникам збитків, заподіяних більшовиками, а також про встановлення нормативних цін на продукти першої необхідності та боротьбу зі спекуляцією⁷⁹.

6 березня 1918 р. було прийнято Закон Центральної Ради про адміністративно-територіальний поділ України. За новим устроєм територія нашого краю поділялася на такі землі:

Посем'я, центр - Конотоп (Шостка, Глухів, Кролевець, Середина-Буда),
Посулля, центр - Ромен (Глинськ, Гадяч, Лохвиця, Лубни),
Слобідщина, центр - Суми (Лебедин, Недригайлів, Білопілля, Охтирка, Богодухів)⁸⁰.

Це вимагало реорганізації структур влади відповідно до нових адміністративних меж. Але займався цим уже новий уряд.

* * *

29 квітня 1918 р. Павло Скоропадський при підтримці німецьких військ здійснив державний переворот - з'їзд хліборобів проголосив його гетьманом України. В цей же день була оприлюднена "Грамота до всього українського народу", в якій скасовувались усі постанови Тимчасового уряду та Центральної Ради. Центральна Рада розпускалась і замість УНР вводилась нова назва - Українська Держава. До речі, вона зроста територіально, адже за часів Гетьманату Скоропадського до України на її північному сході було приєднано Буринь, Путивль, Миропілля, Суджу, Рильськ⁸¹.

Повною мірою поновлювались права приватної власності. Законом "Про тимчасовий державний устрій" гетьман наділявся всією повнотою законодавчої і виконавчої влади. Це наближало Україну до монархічної форми правління. Відбулися зміни і в правоохоронних органах. Згідно Закону Ради Міністрів від 18 травня 1918 р. "Про державну варту", міська та повітова міліція перетворювались на державну варту, яка підпорядковувалася губернським та повітовим старостам, а керувалась департаментом державної варти при Міністерстві внутрішніх справ. Вона поєднувала функції поліції та служби безпеки. По Закону один вартовий приходився на 400 чоловік населення⁸².

В період Гетьманту в нашому краї продовжували формуватися українські військові частини. За даними досліджень кандидата історичних наук Ярослава Тинченка, піхотні полки розташовувались у таких містах нашого краю:

Глухівський (м. Глухів).

Конотопський (м. Конотоп). Командир полку Лянскоранський. Полк сформований у 1916 р. і до революції носив назву 520-й Фокшанський.

41-й Роменський (м. Ромни). Командирами були Кузьменко-Гвоздевич, потім - Зякин. До війни стояв у Вінниці, де називався 257-й Євпаторійський.

42-й Сумський (м. Суми). Командир - Гаврило Базильський. Сформований у 1915 р. в Умані. Спочатку називався 258-й Кишинівський.

44-й Охтирський (м. Охтирка). Командир - Іваницький. Сформований у 1809 р. в Рівному під назвою 127-й Путіловський.

Кінні полки:

4-й (раніше - 18-й) Сумський (м. Суми). Командир - Яненко. Полк входив до II кінної бригади I Чернігівської кінної дивізії III Одеського армійського корпусу.

Одеський (м. Охтирка). Командир - Козаків. Сформований у 1912 р. під назвою Одеський уланський. До революції знаходився в Охтирці.

Охтирський (Меджибож). Сформований в 1651 р. під назвою Охтирський гусарський. До революції знаходився у Меджибожі⁸³.

Завдяки колосальним зусиллям уряду, місцевої адміністрації, у період Гетьманату дещо стабілізувалася робота транспорту, загалом, господарства, хоча ринок подовжувало "лихорадити". Це визнають навіть критики Скоропадського. Що ж до ринкових цін на основні продукти, то у 1918 р. вони були такими: борошно житнє - 30 крб., борошно пшеничне - 40 крб., жито - 22 крб., пшениця - 27 крб., ячмінь - 12 крб., гречка - 12 крб., овес - 12 крб., яловичина I сорт - 60 крб., яловичина II сорт - 50 крб., сало солоне в шматках - 180 крб., баранина - 60 крб., вершкове масло - 280 крб., конопляна олія - 65 крб., картопля - 4 крб.⁸⁴ Однак, держава прагнула контролювати непомірний ріст цін як запровадженням продовольчих карток, так і встановленням твердих цін. Цукор видавався за продовольчими картками на 14 місяців. Серед продуктів, на які поширювалася державна монополія були: жито, пшениця, гречка,

просо, чечевиця, квасоля, горох, кукурудза, ячмінь, овес, борошно, отруби, крупи, макарони, вермішель, насіння соняшника, льону, конопель, гірчиці, рапсу, рижю, маку, свиріпи і ріпака, а також цукор і патока⁸⁵.

“Тверді ціни”, встановлені державою, були такими:

пшениця - 9 крб. 60 коп.

жито - 7 крб. 50 коп.

ячмінь - 6 крб. 90 коп.

гречка - 9 крб. 00 коп.

просо - 8 крб. 00коп⁸⁶.

Що стосується фінансової сфери, то з повідомлень місцевого казначейства довідуємось, що воно вільно обмінювало українські карбованці на німецькі марки та австрійські крони і навпаки. Одна марка дорівнювала 75 коп., а одна крона - 50 коп. Тут же зазначалося, щоб розпорядження німецького командування про підняття курсу марки і крони щодо карбованця населення до уваги не брало, бо воно для казначейства “не обов’язкове”⁸⁷.

В умовах нестійкого миру та присутності на території України німецької військової сили, яка щодалі більше перетворювалась на окупаційну, гетьманський уряд вдавався до репресій і тут досвід старих кадрів, особливо тих, які працювали раніше в “сыскном отдѣленіи”, як ніколи став у нагоді режиму. В’язниці багатьох міст були переповнені представниками опозиційних партій і просто тих людей, які не сплатили податки. Крім того, нове поповнення керівного складу армії, цивільних управлінських структур, державної варти часто складалося з російських офіцерів та чиновників старого режиму, які втекли від громадянської війни в Україну, але на все українське дивилися як на тимчасове, “опереткове”, а то й вороже. Ця риса стосувалася всієї системи влади періоду Гетьманату Скоропадського. Звідси і суто формальне виконання своїх обов’язків посадовцями, наприклад, нехтування державною мовою. Доречно зазначити, що 90% архівних документів, які стосуються доби Гетьманату, написані російською мовою.

Великого значення надавалося боротьбі правоохоронних органів проти криміналітету. Слід знати, однак, що до категорії бандитів, оголошення про пошук яких поміщали в газети, у той час відносили не тільки розбійників, але й будь-кого, хто виступав проти влади. Такими були, наприклад, загони Таращанської дивізії, які з “Нейтральної смуги” проривалися в Лебединський і Сумський повіти. “Банды эти представляют собой просто отбросы разных воинских частей: например польских легионов, латышей и приставшей к ним голытьбы, но в большей части молодежи. Так, например, среди задержанных есть шестилетние мальчишки. При дознании они откровенно заявили, что их цель грабить зажиточных людей”⁸⁸. Діяли подібні партизанські загони і на території Сумського повіту. Одним з таких загонів, який опирався на допомогу з Росії командував Іван Бочкін, іншим, який діяв у районі Яструбиного, керував Марк Глауштанк (Галуштенко). Більшовицький загін Івана Бочкіна, який згодом переріс у 7-й Сумський полк, мав у своєму складі Ободівську, Юнаківську, Кіндратівську, Біловодську роти. Характерно, що збір більшовицьких загонів для “визволення” України відбувався за її межами - в с. Троїцьке Суджанського повіту, який знаходився на території радянської Росії⁸⁹. Саме ці загони були використані пізніше Леніним для прикриття нової агресії проти України.

Складна зовнішньополітична ситуація, в якій перебувала Українська держава, породжувала певні обмеження прав та свобод людей, посилення контролю. За порушення правил обліку громадян передбачався штраф до 3000 крб., або трьохмісячне

ув'язнення. Про це повідомляв жителів міста начальник Сумської Державної Варти полковник Косолапов⁹⁰. Практично з перших днів гетьманської влади, пріоритетним напрямком роботи стала боротьба з революційно налаштованими особами, які агітували проти Скоропадського і німців. Переважно це були колишні матроси та члени Центральної Ради. Повітовий староста Роменщини Компаньйон, посилаючись на свідчення німецької комендатури, попереджав начальника місцевої варти про масове прибуття колишніх матросів, в'їзд яким було заборонено. Варті пропонувалося встановити таємний нагляд за їх діяльністю та регулярно звітувати про зміни⁹¹. Виконуючи доручення, урядник Чернече-Слобідської волості повідомляв про трьох колишніх членів Центральної Ради: Линника Якова Степановича, Білика Степана Олексійовича, Гусака Луку та 16 членів більшовицького комітету на чолі з Прядкою Макаром Степановичем⁹², а урядник Хмельівської волості надіслав список 158 неблагонадійних, засуджених в різні роки переважно за різні кримінальні злочини⁹³.

Одним з пріоритетних завдань варти була боротьба з безпритульністю. Виснажене війною і революцією суспільство було масово вражене цим явищем. Інколи Державна варта була для дитвори не тільки останньою інстанцією, але й останнім притулком.

В умовах постійної загрози нової війни або громадянського конфлікту гетьманська варта намагалася виявити тих людей, які активно співробітничали з попереднім режимом та в умовах політики "воєнного комунізму" займалися різноманітними поборами. Саме з таких осіб було складено "Список боевой дружины Конотопского снарядного завода по взысканию контрибуции въ 70 000 рублей съ жителей г.Конотопа съ 15 января по 3 марта 1918 года"⁹⁴. Всього в цьому списку значилося 35 осіб, які при більшовицькій владі грабували населення. Вказані номери гвинтівок засвідчували, що це був добре озброєний загін. Очевидно, ця інформація, передана ад'ютантом повітового старости начальнику варти використовувалась, для застосування репресивних заходів.

В силу різних обставин гетьманська варта мала компромат на багатьох активних більшовиків. Як його використовували - говорить наступне розпорядження, дане начальнику Карабутівської районної варти: "Штаб 52-го полка Германской армии мне сообщил, что 6-го августа в Карабутово войдет для постоя пулеметная часть, состоящая из: 4-х офицеров, 9-ти унтер-офицеров, 96-ти солдат и 43-х лошадей. Содержание этой части возлагается всецело на жителей села Карабутова, посему завтра-же к 2-м часам дня до прихода Германской части, должно быть для нее заготовлено: 218 фунтов печеного хлеба, 60 фунтов круп или пшена, по одной восьмой фунта сала, т.е. 13 фунтов сала, 109 фунтов мяса или свинины хорошего качества, картофеля 115 фунтов и достаточное количество дров для топки кухонь (...) Для лошадей должно быть доставляемо ежедневно 860 фунтов сена и 430 фунтов овса (...)" При цьому зазначалося, що від виконання повинності звільнялися люди, не причетні ні до яких політичних рухів, а так як під час революції політично нейтральних людей буває мало, то додавався список з тридцяти осіб. Вся відповідальність за виконання поставленого завдання покладалася на колишніх членів більшовицького виконкому на чолі з головою виконкому та головою земельної комісії⁹⁵.

Паспортизація населення теж проводилась за активної участі органів правопорядку. Незважаючи на воєнний час та складне внутрішнє становище, видавалися і паспорти для зарубіжних поїздок. Щоб отримати закордонний паспорт, треба було заплатити 25 крб. внеску, надати 2 фотокартки, довідки про військовий облік та про відсутність перешкод для виїзду⁹⁶. Функції охорони громадського порядку

намагалася також виконувати дивізія Сірожупанників, розквартирована в Конотопі і Кролевці. (В інформаційному відділі штабу дивізії в Конотопі працював тоді молодий Павло Тичина). У зверненні до населення командування дивізії наголошувало: *“Зоставайтесь спокійними, виберіть з себе охорону от грабіжників та злочинців. Ми видаємо зброю. Тих, кого застанемо на місці злочинства, будемо розстрілювати”*⁹⁷.

Необхідність залучення військових до охорони порядку виправдовувалась прикордонним положенням нашого краю, адже ще у травні 1918 р. згідно угоди встановлювалась *“Нейтральна зона”* між Україною і РСФРР. Вона проходила з північного заходу на південний схід по лінії: Новгород-Сіверський-Глухів-Рильськ і відсікала від України район Середино-Буди. Там було багато більшовицьких, анархістських і просто кримінальних загонів, що здійснювали постійні напади на українську територію, звідти засилялися агенти для підривної роботи в Україні. Повідомленнями про це рясніють звіти гетьманської варти на Роменщині: зокрема, в одному звіті повідомлялося, що з Москви на Україну прислано 700 агентів під керівництвом Назарова⁹⁸.

В одному з повідомлень, адресованому Конотопській Державній варті, говорилося про те, що з Росії в Україну прибудуть агенти для організації замаху на гетьмана, в іншому - до Роменської Державної варти про те, що звідти ж засилаються щедро фінансовані більшовиками китайці та латиші для підривної роботи: *“Спостерігається, що ці групи стають до роботи на фабриках, заводах, залізницях спеціально під виглядом артилей, при чому фінансовані більшовиками погоджуються на порівняно низьку розцінку і таким чином витісняють українських робітників. Крім того більшовики користуються китайцями і латишами для збирання необхідних їм відомостей. (...)”*⁹⁹.

Для боротьби з загонами більшовицьких диверсантів за наказом гетьмана Павла Скоропадського сюди (до кордонів *“нейтральної зони”*) перевели Запорозьку дивізію. Особливо відзначився полк Петра Болбочана, за що командир одержав особливий нагрудний знак гетьмана і підвищення до звання полковника. Згодом, II Запорозький полк під командуванням Болбочана, вестиме бої проти більшовиків у районі Охтирки.

В умовах розгортання селянського повстанського руху проти німців та Скоропадського почастішали напади на відділи Державної варти. Роменська газета *“Наше слово”* 30 листопада повідомляла: *“В с.Ярмолинцях в ніч на 20 листопада на роз'їзд вартових, який складався з 7 чоловік, напало біля 100 чол. озброєних, одягнутих в солдатську форму. Перев'язавши вартових банда забрала їх з собою. Прийняті заходи до розшуку”*¹⁰⁰.

В скрутному становищі опинилося і німецьке військове командування. Оточені звідусіль українськими повстанськими частинами, німці вимагали від них відійти від великих населених пунктів. Німецька влада видавала також право на носіння зброї. Особам, затриманим зі зброєю без відповідного документу, загрожував розстріл¹⁰¹. Великих масштабів набуло вилучення зброї у населення. Так у с.Бобрин на десятиденне ув'язнення було покарано Дмитра Жамка за несплату штрафу (100 крб.), який на нього накладла німецька комендатура за зберігання двох багнетів. Подібні облави і покарання проводились у с.Гребеникове Бацманівської волості, в Ромнах у будинку Бабакова та багатьох інших місцях. Нині важко встановити, чого в таких випадках було більше - організації справжніх повстанських складів зброї чи просто бажання населення застатись нею *“на чорний день”*. Але в будь-яких випадках особи, в яких знаходили зброю, обкладалися значними штрафами, а ще раніше, 4 червня, контрибуція за невиконання наказу про здачу зброї була накладена на жителів с.Глинськ і Хоминці - в розмірі 2600 крб. і інших - 1400 крб. відповідно¹⁰².

14 листопада 1918 р. гетьман видав грамоту про федерацію з Росією, яка викликала всенародне повстання, очолене Директорією в складі 5 членів: В.Винниченка (голова), С.Петлюри, О.Андрієвського, Ф.Швеця, А.Макаренка. Багато військових частин підняли повстання, в тому числі, і дислокована на території Конотопщини і Кролевеччини дивізія Сірожупанників.

* * *

Ще під час повстання проти Скоропадського стали формувалися органи влади Директорії, органи охорони порядку. Окремі військові частини переходили на бік повсталих, в тому числі, у Сумському, Конотопському, Кролевецькому та інших повітах. Слід зазначити, що у багатьох випадках зміна влади на Сумщині відбувалася більш-менш спокійно, адже владні функції іноді перебирали чиновники Гетьманату, які змінили політичні погляди і стали республіканцями. Багато з них були раніше активними прихильниками Центральної Ради. Тобто поділ на “гетьманців” і “республіканців” часто носив умовний характер. У зверненні до населення головної команди Українських республіканських військ 16 листопада 1918 р. говорилося, що замість гетьманських старост адміністративну владу в губерніях та повітах повинні тимчасово взяти колишні комісари Центральної Ради, а там, де їх немає - голови земських управ, або їх заступники. Що ж стосується Сум, то тут перехід влади до рук представників Директорії відбувався досить бурхливо. 15 грудня 1918 р. газета “Земское дело” писала: “В політичному і громадському житті міста відбувається щось надзвичайне.

До 4 грудня у місті все було по старому скрізь гетьманці сиділи і підтримували зброєю гетьманський порядок.

4-го прибув комендант призначений Директорією д. Соболев розброїв варту, усунув повітову земську цензову управу, вітав селянський з'їзд на який зібралось з мандатами чотиріста чоловік селян.

Але вже п'ятого німці несподівано напали на штаб Соболева, заарештували самого Соболева і весь його штаб, розброїли республіканське військо, появився начальник варту Кринов, озброїв знов всю варту і розпочалась знову гетьманщина.

Заарештований був несподівано також весь селянський з'їзд.

Але 7 [грудня] Соболев і його штаб був випущений з під арешту, і також були випущені селяне з'їзда”¹⁰³.

По селах та містах Директорія пропонувала створити військові частини, на чолі яких повинні стояти “найстарші чином військові чини української народності”. Перед ними ставились такі завдання: 1) роззброєння каральних загонів та російських добровольчих загонів; 2) взяття під охорону магазинів, складів, державних скарбниць (банків), телеграфних, телефонних, поштових станцій, водогонів, електростанцій, залізничних станцій, пристаней, доріг; 3) не допускати чорносотенців до єврейських погромів. В окремій інструкції вказувалось: “всіх чиновників та російських офіцерів і начальників державної варту, що стояли на чолі карательних експедицій, убивали невинних селян і десятки тисяч неповинних людей запровадили до тюрми та вислали за границю - негайно арештувати і віддати під військовий суд Української Народної Республіки”¹⁰⁴.

У січні 1919 р. військові частини Армії УНР на території теперішньої Сумщини входили до складу Лівобережного фронту під командуванням полковника Петра Болбочана. У його складі перебувала Дивізія Сірожупанників (штаб в м.Конотоп). Полки цієї дивізії були розміщені таким чином:

1-й полк чисельністю 800 багнетів при 10 кулеметах стояв у Бахмачі.

2-й полк чисельністю 900 багнетів при 8 кулеметах стояв у Коропі.

3-й полк чисельністю 900 багнетів при 10 кулеметах стояв у Чернігові.

4-й полк чисельністю 750 багнетів при 8 кулеметах стояв у Ніжині.

Сірожупанний гарматний полк, у складі якого було 4 легких гармати, знаходився в Конотопі.

До Лівобережного фронту входив 5-й кадровий корпус, у складі якого була 10-та кадрова дивізія. Вона включала також і 30-й Конотопський полк, чисельністю 70 багнетів, розквартирований у Конотопі.

Група полковника Кудрявцева на Полтавщині мала у своєму складі 6-й кадровий корпус. 11-та кадрова дивізія цього корпусу мала у своєму складі 31-й Роменський полк (м.Ромни) під команду Петра Содоля, його чисельність після тяжких боїв була всього 50 багнетів.

32-й Сумський полк в кількості теж 50 багнетів розташовувався в Полтаві.

33-й Охтирський полк в кількості 100 багнетів знаходився також у Полтаві¹⁰⁵.

Українська влада також робила спроби запровадити певну систему заходів, спрямованих на подолання наслідків діяльності німецьких військ. Селяни, які подали до волосних управ відомості про завдані збитки та реквізиції гетьманською владою, могли розраховувати на компенсацію.

Уже 15 грудня Директорія звернулася до селян з роз'ясненням своєї позиції щодо земельного питання, адже від його вирішення залежала народна підтримка її політичного курсу: *“Всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить в користування безземельних і малоземельних селян”*¹⁰⁶.

Встановлення влади Директорії на території нашого краю відбувалося в умовах нового наступу більшовицьких військ, причому для прикриття агресії РРФСР, спочатку широко використовувала загони, які формально не були у складі Червоної армії. На запити української сторони про їх належність, Раднарком Росії відповідав, що не має до них жодного відношення. Такою була моральна сторона нової війни. В Держархіві області зберігається цікавий документ - листівка Директорії УНР про оголошення поза законом більшовицьких частин, які вторглися на територію України і від яких відмовився російський уряд¹⁰⁷.

Численні заклики нової влади до населення свідчать, що вона намагалася апелювати до громадянських почуттів людей та природного бажання спокою і захисту. Однак, зовнішні обставини та внутрішня анархія швидко привели до загострення політичної ситуації. Скориставшись евакуацією німецьких військ, уже відкриту війну проти Української Народної Республіки починає більшовицька Росія. Згодом край став свідком повторної окупації. Відступала з кровопролитними боями Армія УНР, а разом з нею і надія на створення самостійної Української держави. Відступала ціла епоха боротьби і сподівань, щоб відродитися через кілька десятиліть.

Багато наших земляків, побувавши у горнилі I Світової війни, пішли у 1917 р. служити Україні. Пізніше доля розкидає їх по всіх континентах, де вони, кожен по-своєму, проявлятимуть активність у громадському житті української діаспори, стануть відомими своїми науковими, літературними, мистецькими досягненнями. Багато з них напишуть спогади, окремі з цих спогадів тільки сьогодні ми маємо змогу залучити до наукового обігу. Величезна кількість українських вояків, працівників органів влади доби Української революції, учасників громадських організацій, просто українських патріотів залишилась на окупованих територіях України. Скільки поневірянь їм потім довелося зазнати, скільки ГУЛАГів і Берез Картузьких пройти - то, мабуть, тема

окремого дослідження. Проте, пережите в період Українського відродження піднесення національного духу, революційний запал і жертвна любов до України в переважній більшості з них, завжди були стимулом до дії. Якщо детальніше проаналізувати біографії тих земляків, хто пройшов школу Української революції 1917-1921 рр., переконаємось, що їх боротьба за волю рідного краю не припинялась ніколи. Хтось організував і водив у рейди повстанські загони до самого кінця 20-х років, творив підпільні організації у Східній Україні, закладав клітини ОУН в Галичині, боровся за волю Карпатської України в 1939 р., організував розвідку УПА. Хтось відстоював українські інтереси як дипломат, письменник, вчений, розбудовував українську науку і школу на чужині. Були й такі, хто під пресом тоталітарного режиму, маскуючись під *"вірнопідданих"* знаходили можливість працювати на український інтерес, а потім - знищені загарбником і відторгнуті своїми, канули у небуття і тільки час назве усіх своїми іменами...

Одним з останніх виявів збройної боротьби за незалежність став у листопаді 1921 р. II Зимовий похід Армії УНР по більшовицьких тилах для допомоги повстанському руху, що розгортався у Східній Україні. Похід виявився невдалим. 360 його учасників було захоплено в полон і за наказом Котовського розстріляно під містечком Базар на Житомирщині. Серед героїв, які загинули, але не пішли служити ворогу - 17 вихідців з Сумського, Роменського, Конотопського, Путивльського, Лебединського, Охтирського повітів¹⁰⁸. Це тільки одна ілюстрація того, як історія продовжується у вчинках. Можна назвати багато прикладів, коли при першій нагоді, при першому заклик до боротьби завжди знаходились люди, які були носіями національної ідеї, і, чи в силу власного життєвого досвіду, чи завдяки вихованню старшими, виявлялися стійкими і дієвими патріотами.

Кожен рік, який віддаляє нас від тієї героїчної доби, губить у морі історії зернини людських доль. Завдання нинішнього покоління архівістів і дослідників - зібрати їх і відтворити цілісну, наукову картину подій. Тільки у відновленні зв'язку поколінь, обговоренні, глибокому аналізі історичних фактів запорука успішного засвоєння уроків нашого минулого, адже, як говорив Вячеслав Липинський: *"Навіть найкращі підручники історії ще нікого в світі історії не навчили: її треба в своїй крові, в своїй традиції і у своїй культурі мати"*¹⁰⁹.

¹Лучь. - 1918. - 30 червня. - С.3; Лучь. - 1918. - 28 серпня. - С.3.

²Сумщина від давнини до сьогодення. Науковий довідник / Упоряд. Покидченко Л.А. - Суми, 2000. - С.204-225.

³Приказь Начальника общественной охраны // Сумской вестникь. - №53. - 1917. - 8 марта. - С.1.

⁴Сумской вестникь. - №53. - 1917. - 8 марта. - С.1.

⁵Там же. - №52. - 1917. - 6 марта. - С.2.

⁶Там же. - №57. - 1917. - 12 марта. - С.1.

⁷Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р.2362. - Оп.20. - Спр.1. - Арк. 27.

⁸Там само. - Арк.27-27зв.

⁹Сумской вестникь. - №57. - 1917. - 12 марта. - С.4.

¹⁰ДАСО. - Ф.Р.2673. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.70.

¹¹Сумской вестникь. - №219. - 1917. - 16 октября. - С.4.

¹²Там само.

¹³Земские известия. - №44. - 1918. - 12 вересня. - С.2.

¹⁴Телеграми до Української Центральної Ради // Розбудова держави. - №3. - 1993. - С.13.

¹⁵ДАСО. - Ф.997. - Оп.1. - Спр.1414. - Арк.325.

¹⁶Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. - Львів: Кальварія, 1997. - С.67.

¹⁷Там само. - С.113.

¹⁸Енциклопедія Українознавства. - Т.1. - К.: "Глобус". - 1993. - С.82.

¹⁹Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. - Частина 1. Біографічно-довідкова. - К., 1995. - С.231-233.

- ²⁰Голубко В. Вказ. праця. - С.121.
- ²¹ДАСО. - Ф.744. - Оп.1. - Спр.125. - Арк.435.
- ²²Довідник з історії України. - К.: "Генеза", 2001. - С.997.
- ²³Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки. (1917-1921) - К.: "Темпора", 2007. - С.118-119.
- ²⁴Литвин. М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. - Львів-Харків: "Сага", 2007. - С.220.
- ²⁵Там само. - С.177.
- ²⁶Там само. - С.150-151.
- ²⁷Там само. - С.132-133.
- ²⁸Там само. - С.126.
- ²⁹Там само. - С.57.
- ³⁰Іванущенко Г. Український розвідник Іван Литвиненко // Краєзнавчий збірник. - Суми: "Університетська книга", 2006. - С.109-116.³¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі - ЦДАВОВУ). - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.765. - Арк.10-11.
- ³²Іванущенко Г. В пам'ять про відважну зв'язкову. - http://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=72&Itemid=87
- ³³Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.136-137.
- ³⁴Там само. - С.16.
- ³⁵Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914 - 1918) // Український історичний журнал. - 1993. - №2-3 - С.105.
- ³⁶Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: Політико-правовий аспект. - Суми: "Козацький вал", 2002. - С.124.
- ³⁷Там само. - С.124.
- ³⁸ДАСО. - Ф.Р.45. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.23.
- ³⁹Там само. - С.21.
- ⁴⁰Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.134; ДАСО. - Ф.Р.7641. - Оп.5. - Спр.70. - Арк.29.
- ⁴¹Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми: "Ас-Медіа", 2003. - С.334.
- ⁴²Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.134; ДАСО. - Ф.Р.7641. - Оп.5. - Спр.70. - Арк.23-25.
- ⁴³Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.134-136.
- ⁴⁴Там само.
- ⁴⁵Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми: "Ас-Медіа", 2003. - С.297-298.
- ⁴⁶Там само. - С.440.
- ⁴⁷ДАСО. - Ф.Р.7641. - Оп.1. - Спр.934. - Арк.155.
- ⁴⁸Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. - Суми: "Собор", 2001. - С.134.
- ⁴⁹Наше життя. - 1917. - 24 березня. - С.4.
- ⁵⁰Там само.
- ⁵¹Хвиля України. - 1917. - 11 червня. - С.3.
- ⁵²ДАСО. - Ф.Р.2676. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.93.
- ⁵³Там само.
- ⁵⁴Довідник з історії України. - К.: "Генеза", 2001. - С.116.
- ⁵⁵Сумской вестник. - №229. - 1917. - 16 декабря. - С.2.
- ⁵⁶Міліція України: історичний нарис, портрети, події. - К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2002. - С.30.
- ⁵⁷ЦДАВОВУ. - Ф.3558. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1-1зв.; ДАСО. - Ф.744. - Оп.1. - Спр.78. - Арк.37зв.
- ⁵⁸Там само. - Арк.3.
- ⁵⁹Там само. - Арк.4.
- ⁶⁰Там само. - Арк.5.
- ⁶¹Довідник з історії України. - К.: "Генеза", 2001. - С.319.
- ⁶²Історія Січових Стрільців. - Львів.: "Червона калина", 1937. - С.57.
- ⁶³Полонська-Василенко Н. Історія України. - К.: "Либідь", 1993. - С.479.
- ⁶⁴Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). - Торонто, 1957. - С.9.
- ⁶⁵Історія Українського війська в 2 т. - Т.2. - Львів: Вид. І.Тиктора, 1936. - С.379.
- ⁶⁶Сумской вестник. - №250. - 1917. - 23 ноября. - С.4.
- ⁶⁷Голубко В. Вказ. праця. - С.155
- ⁶⁸Сумской вестник. - №229. - 1917. - 16 декабря. - С.2.
- ⁶⁹Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: Політико-правовий аспект. - Суми: "Козацький вал", 2002. - С.125.
- ⁷⁰Там само. - С.125.
- ⁷¹Там само. - С.126.

- ⁷²Розатинський І. Глухівські Вільні козаки // Українське Козацтво. - 1977. - Ч.4 (43) - С.35.
- ⁷³Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. - Харків.: УРЕ, 1973. - С.600.
- ⁷⁴Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: Політико-правовий аспект. - Суми: "Козацький вал", 2002. - С.126.
- ⁷⁵Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. - Харків.: УРЕ, 1973. - С.103.
- ⁷⁶Голубко В. Вказ. праця. - С.185.
- ⁷⁷Петров Г. Пробудження. Спогад про повоєнне глухівське дитинство // Самостійна Україна. - 1997. - Ч.1/463. - С.50-55.
- ⁷⁸Там само. - С.16.
- ⁷⁹Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: Політико-правовий аспект. - Суми: "Козацький вал". - 2002. - С.127.
- ⁸⁰Сумщина від давнини до сьогодення. Науковий довідник. / Упоряд. Покидченко Л.А. - Суми, 2000. - С.228-229.
- ⁸¹Там само. - С.228-229.
- ⁸²Музыченко П.П. Пищевский А.Л. История государства и права Украины в 2 ч. - Ч.2. - Харьков: "Одиссей", 2002. - С.56.
- ⁸³Гинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. - Частина 1. Біографічно-довідкова. - К., 1995. - С.235-237.
- ⁸⁴Ткаченко Б. Лебедія. - Суми.: "Слобожанщина", 2000. - С.225.
- ⁸⁵Там само. - С.226.
- ⁸⁶ДАСО. - Ф.Р.5962. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.2.
- ⁸⁷Там само. - Ф.Р.5567. - Оп.1. - Спр.20. - Арк.37.
- ⁸⁸Там само. - Ф.Р.5962. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.186-123.
- ⁸⁹Тесля М. Нотатки з історії. - Суми.: "Собор", 1999. - С.22-24.
- ⁹⁰ДАСО. - Ф.Р.5567. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.179.
- ⁹¹Там само. - Ф.Р.5962. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.92-95.
- ⁹²Там само. - Арк.17.
- ⁹³Там само. - Арк.13-13зв.
- ⁹⁴Ткаченко Б. Вказ. праця. - С.22
- ⁹⁵ДАСО. - Ф.Р.5567. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.142-142зв.
- ⁹⁶Объявление // Лучь. - №85. - 1918. - 25 сентября. - С.1.
- ⁹⁷Там само.
- ⁹⁸ДАСО. - Ф.Р.2674. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.17.
- ⁹⁹Там само. - Ф.Р.5962. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.80.
- ¹⁰⁰Наше слово. - №43. - Ромни. - 1918. - 30 листопада. - С.3.
- ¹⁰¹ДАСО. - Ф.Р.2674. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.21.
- ¹⁰²Лучь. - №32. - 1918. - 30 июня. - С.1.
- ¹⁰³Земське діло. - 1918. - 15 грудня. - С.2.
- ¹⁰⁴Лучь. - №36. - 1918. - 5 июля. - С.1-2.
- ¹⁰⁵Гинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. - Частина 1. Біографічно-довідкова. - К., 1995. - С.240.
- ¹⁰⁶ДАСО. - Листівки. - №2672. - С.49.
- ¹⁰⁷Там само. - №2675. - С.49.
- ¹⁰⁸Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.А. Рейд у вічність. - К.: "Діокор", 2001. - 128 с.
- ¹⁰⁹Українська афористика. - К.: Просвіта, 2001. - С.121.

Иванущенко Г.Н. Украинское возрождение 1917-1920 годов на Сумщине: попытка документального отображения событий

На широкій документальній основі показані складні громадсько-політичні процеси, які відбувалися на території Сумщини в роки національно-освободительної боротьби в началі ХХ століття.

Ivanushchenko H.M. Ukrainian renaissance in Sumy region in 1917-1920: an attempt of documentary reproduction of events

Complicated social and political processes which took place on the territory of Sumy region during the period of the national liberation struggle at the beginning of the XX century are covered using the extensive source base.